

Hafenscher Károly

A liturgikus teológia mindenkori és aktuális kérdései *

Ma már tudom, túl merész volt a címben jelzett vállalkozás. A téma ugyanis akkora, hogy még a kérdéseket sem lehet felsorolni, nem hogy azokkal —legalább érintőlegesen—, részletesen foglalkozhatnánk. Ezért csak néhány fontos kérdést fogok kiemelni — remélve, hogy ezzel jelzést tudok adni a liturgikus teológia gazdagságáról.

Tíz pontban summázom a kérdésvetéseket.

Hafenscher Károly PhD habil., evangélikus lelkész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkesi elnöke, a Magyarországi Evangélikus Egyház Ordass Lajos Oktatási Központjának (Révfülöp) igazgatója, Liturgiai és Ágendaszervező Bizottságának elnöke, valamint a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke.

1. A liturgika helye

Sokatmondó a liturgikus teológia alapvető kérdéseivel kapcsolatban az a tény, hogy a liturgikát mint a liturgiáról/istentiszteletről szóló teológiai disziplínát hova sorolják. A klasszikus besorolás —mióta egyáltalán ez a tudományág önállóan létezik— döntően eltér a katolicizmus és a protestantizmus gondolkodásában. A katolikus teológia a liturgikát hagyományosan a rendszeres teológia és azon belül a dogmatika témakörébe sorolja. A protestáns teológia ezzel szemben főleg a gyakorlati teológia részeként foglalkozik vele.

Mindkét megközelítés hordoz jó lehetőségeket, de magába foglal veszélyt is. A liturgikus teológia a dogmatika része, hiszen az Egyház azt imádkozza, amit hisz, és azt hiszi, amit imádkozni is tud. A *lex orandi* és a *lex credendi* összefügg.¹ A liturgia a protestáns gondolkodásban eddig elsősorban a gyakorlati teológia része, hiszen az egyházi élet szíve közepe az istentisztelet, ami nem elmélet, hanem élet a javából, sőt ez maga az Egyház élete, innen indul ki minden, és ide érkezik meg. Azaz a teológia —egyháztörténeti, filozófiai, biblikus, dogmatikus, pasztorális teológia— itt válik gyakorlattá.

A veszélyek is innen érthetők: a dogmatika részeként való tárgyalás esetén a liturgika élettől elszakadó elméletté válhat, a gyakorlati teológiához való besoroláskor pedig nagy a kísértés, hogy szertartástanná, vallásos magatartás-szekvenciák² területévé lesz.

* A Magyar Egyházzenei Társaság XI. kongresszusának nyitóelőadása, mely 2013. március 14-én este Budapesten, a MALEZI előadótermében hangzott el (Budapest VII., Városligeti fasor 42.)

¹ Albert GERHARDS — Benedikt KRANEMANN: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2008². 40.

² Vö. Manfred JOSSUTIS elmélete, amelyet a *Der Weg in das Leben: eine Einführung in den Gottesdienst auf verhaltenswissenschaftlicher Grundlage* című istentisztelet-teológiai könyvében dolgozott ki. (Chr. Kaiser, München 1991).

Ebből a gondolatsorból lépünk tovább, amikor arra a kérdésre térünk rá, vajon a liturgia, az istentisztelet a teológia tárgya vagy forrása-e. A liturgia teológiája birtokos szerkezet lehet akár „genitivus obiectivus” (ebben az esetben a liturgia a teológia tárgya), akár „genitivus originis” (ebben az esetben pedig a liturgia a teológia forrása).³ Mindkét megközelítésre ismerünk teológiai iskolát éppen úgy, mint egyházi gyakorlatot. Megítélésem szerint e témában is a „vagy-vagy” helyett az „és” a megfelelő. A két megközelítés ugyanis egymást kiegészítő egységet alkot.

Az istentisztelet teológiája a megtestesülés és a kereszti teológiája az Isten dicsőségére: *theologia incarnationis et crucis ad maiorem gloriam Dei*.⁴ Nem csak az ember Istenről és emberről szóló beszéde. Ha Istenről szóló beszédnek mondjuk (theo-logia), akkor a kinyilatkoztatás hordozója. Nem mi beszélünk Istenről, hanem Isten beszél hozzánk, mutatkozik be, vállal párbeszédet az emberrel. Minden érdemi emberi szó ennek nyomán jön létre.

2. Isteni vagy emberi?

A liturgikus teológia alapkérdése így hangzik: a liturgia isteni mű, ajándék, *donum Dei*, a Szentháromság munkaterülete, vagy emberi mű, amely azt hivatott segíteni, hogy a véges ember a végtelent keresse, kutassa, ráhangolódjék a transzcendens világra, be tudja fogadni a Mindenható szavait, indulatait, fel tudja fogni közeledését? Ehhez nem csak az —az Egyházban kezdettől fogva élő— felismerés járul, hogy a kereszténység nem az Istent kereső emberről, hanem az embert kereső Istenről szól. Az a tapasztalat is segít válaszolni, hogy Isten a megelőlegezett, az elénkbe jövő kegyelem (*gratia praeveniens* — lásd: tékozló fiú, L 15,20) ezerféle megnyilvánulásával kezdeményez, és minden emberi cselekedet csak reakció az isteni akcióra, válasz az isteni megszólításra. Nem Ádám teszi fel a kérdést, „Hol vagy, Isten?”, hanem először az „Ádám, hol vagy?” hangzik (Gn 3,9), s jó esetben erre születik meg a válasz. Nem akkor adja oda Isten a Fiát, amikor az ember már elég jó és meg is érdemli, hanem „Krisztus már akkor meghalt értünk, amikor még bűnösök voltunk” — olvassuk a Római levélben. (R 5,8) A liturgiában is ez zajlik: Isten meghív, megszólít, kézbe vesz, formál, az ember pedig erre reagál: elindul, jelen van, figyel, válaszol, hálát ad, dicsóít, magasztal.

A liturgia ezért Isten emberi formákat használó műve, ahol az „emberi” kettős értelemben van jelen: a megtestesülés folytatásaként az Isten oldaláról, és válaszként, a párbeszéd másik feleként az ember oldaláról. Az első értelemben csak eszköz az „emberi” (az Isten eszköze), a második értelemben pedig visszhang az Isten elénkbe jövő kegyelmére. Ez a visszhang sem pusztán emberi, hiszen az ember —az eredeti bűn következtében— nem képes önmagától

³ Vö. Jochen ARNOLD: *Theologie des Gottesdienstes. Eine Verhältnisbestimmung von Liturgie und Dogmatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004. 30–35.

⁴ Vö. ARNOLD: *i.m.* 27.

ilyet produkálni, hanem Isten munkája. Isten Lelke indítja és teszi képessé az embert, hogy a bűn által meghatározott önmagán túllépve Istent dicsőítse. Saját erőből csak önmagát dicséri vagy a másik embert — érdekből: „Hogyan tudnátok hinni ti, akik egymástól fogadtok el dicsőséget” — mondja Jézus. (J 5,44)

Fogalmazhatunk így is: az ember képtelen hinni (a hit nem Isten létének elismerése, hanem feltétlen bizalom az Isten iránt), de az Isten hitre ébresztheti az embert, s a hit természetes megnyilvánulása a *theo-logia* és a *doxo-logia*: az Istenről szóló beszéd (tanúságtétel a kinyilatkoztatás alapján) és az istendicséret.

3. Tapasztalati tény és alapigény: *praesentia realis*

Ezért a liturgikus teológiát foglalkoztató második alapvető kérdés: a Krisztus, ill. Isten jelenléte. A mindenütt jelenlévő Isten jelen van az istentiszteleten. (Nem csak üzen —alapvetően elhibázott az üzenet-teológia—, hiszen az szokott üzeni, aki távol van.) Megszólal, mert jelen van, s van mondanivalója nekünk. Cselekszik, mert tudja, hogy szükségünk van arra, hogy formáljon, mentsen.

Az ember is erre a mindenütt jelenlétre törekszik; mi sem gondolunk bele, hogy a mobiltelefonok, az internet, az elektronikus kommunikáció többi eszköze arra való, hogy mindenütt jelen tudjunk lenni: most itt vagyok, de a gépemen beléphetek a tübingeni, bambergi vagy washingtoni könyvtárba, „okos”-telefonnal most is ott lehetek a tokiói börzén, s ha fizikailag is jelen akarok lenni, akkor egy órán belül leszállhatok a müncheni repülőtéren. Hasonlatos ez az emberi hadművelet a bábeli eseményhez, de rájövünk, hogy minden technikai segítség ellenére nem lehetünk mindenütt jelen. Isten azonban jelen van, s ezt legcsodálatosabban a liturgiában éljük át. Nem csak jelképesen, hanem valóságosan van jelen. Szól, mert ugyan emberek száját használja, de vállalja, hogy „aki titeket hallgat, engem hallgat” (L 10,16); és a Szentlélek élővé teszi az igét, s Jézus meghív asztalához, és önmagát adja: „Ez az én testem, ez az én vérem.” Az igében és a szentségben jelenlevő Isten jóvoltából az istentisztelet több, mint vallásos érdeklődésű emberek találkozása, „összegyülekezete” — a liturgia személyes találkozás a jelen lévő Szentháromság Istennel. Hogy mindez hogyan? — az Egyház kereste a választ, próbált magyarázatokat formálni az emberi gondolatok s a filozófia segítségével. A titok azonban megmarad titoknak: *magnum mysterium*. A csoda pedig —hogy a véges befogadhatja a végtelent— megmarad csodának. Alkalomról alkalomra átélhető, megvalósuló csodának. „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük” — mondja az Egyház Ura. (Mt 18,20)

4. Liturgia: magunk közt vagy a világnak?

A liturgikus teológia szintén alapvető, állandó kérdése —amely végigkísérte a teljes egyháztörténetet, azon belül kétezer év liturgiátörténetét—, hogy a liturgia missziói jellegű vagy inkább exkluzív rendezvény. Isten itt, a liturgián ke-

resztül szólít meg embereket és tesz népe tagjává, vagy a liturgia a már meghívottak, az atyai házhoz visszatért tékozló fiak belső családi találkozója a mennyei Atyával? Elvárás mindkét oldalra vonatkozóan megfogalmazódik. Legyen missziói, azaz hívja és szólítsa meg a kívülről érkezett embert! Legyen a belső kör, a hívőknek rendezett alkalom, amely éteti, gondozza, pasztorálja az Egyház tagjait, és táplálja a hitet, építi a hívők közösségét!

A liturgia legősibb formái, amelyek különválasztják az istentisztelet két részét és éles határvonalat húznak a kettő közt, jelzik, a két funkció összetartozik, de külön kezelendő. Az igeliturgia missziós jellegű, a szentségi liturgia viszont zártkörű, a nem hívőknek/beavatatlanoknak nem csak hogy érthetetlen, de elfogadhatatlan (botrány vagy bolondság), sőt elviselhetetlen.⁵ Ezért az éles határt meghúzó felszólítás az igeliturgia végén: „Katekumenek, távozzatok!”

Ezt a képletet színezi az, hogy a felvilágosodás–racionalizmus világát túlélt, az emberi ész szerepének túlértékelését megtapasztalt (és ma is gyakorló) emberiség jelentős része ma inkább az emocionális, misztikus, természetfeletti élményekre éhezik. Lehetséges, hogy ilyen irányú nyitottsága miatt jobban érti (vagy érzi) a jeleket, s már elzárkózik a verbális kommunikáció elől, megelégedve azt a szóáradatot, amely a médiumokból árad, s amelynek hitelessége legalábbis megkérdőjelezhető. Egyben fogékonyvá válik a jelek kommunikációjára, s az *eucharistia*/úrvacsora gazdag kép- és jelvilága megnyitja, vonzza, megragadja. Hit nélkül azonban az egész csupán titokzatos érdekesség marad, s nem jön létre benne a „megtestesülés folytatása”, az, amit Pál apostol így fogalmaz (s ez az *eucharistia* csodájának következménye): „Élek többé nem én, hanem él bennem Krisztus”. (G 2,20)

5. A négy életjel és egyben alappillér egyike

A liturgikus teológia csak az Egyház élete teljes szolgálatának összefüggésében érthető és gyakorolható. Azaz a négy alappillér elválaszthatatlan egymástól: *leiturgia*, *koinónia*, *diakonia* és *martyria*. A biznyságtétel, a szeretetszolgálat, a közösség és a liturgia egymással állandó kölcsönhatásban van. Amint az egyik vagy másik háttérbe szorul, netán kiesik, bomlik az egyensúly, és az Egyház testén betegség tünetei jelennek meg. Ezt —a látélelet felállító próbálkozásaink közepette— érdemes következetesen végiggondolnunk.

6. Ökumenicitás — a liturgikus teológia fontos kiindulópontja

A liturgia lényege szerint ökumenikus. A közgondolkodásban éppen ennek az ellenzójét hangoztatják. „Mennyire más az egyes felekezetek istentisztelete!”

⁵ A keresztes brutális képet hordoz: a keresztes halálról beszél, ahol a vízbe fojtjuk az óembert. A régi vízbe fullad, hogy új születhessen — ez pedig hit nélkül alig tolerálható. Az úrvacsora szintén érthetetlen: hogyan és miért esszük annak testét és véré, akit élő Urunknak tartunk. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a korai kereszténység ellen felbukkant a kannibalizmus vádjai.

Úgy tűnik, éppen a liturgia az, ami elvászott. Ez a látszat azonban tényleg csal. Ha a liturgia valóban az Isten liturgiája (*leiturgia*, azaz közhasznú, a köz érdekében végzett munka), akkor összeköt, s az eltérések nem a különbözőséget, hanem a színgazdagságot mutatják.

A különbözőség okai közt találjuk az inkulturációs vonatkozásokat és azt, hogy az Egyház töredezett és több részre szakadt.

Az inkulturáció —a liturgia inkulturációja— természetes és szükséges folyamat, amely alapján véve nem az egység ellen dolgozik, hanem azért működik, hogy az evangélium gyökeret verjen. Ezt is felfoghatjuk az inkarnáció részeként.

A bűn okozta egyházszakadások —és az ezek nyomán létrejött liturgikus útelágazások— az Egyház emberi oldalának szégyene (tekinthetnénk rá így is), de az ószövetségi József-történet kicsengésének értelmében áldássá válhatnak. „Ti rosszat terveztetek ellenem, de az Isten jóra fordította azt.” (Gn 50,20) Az egységet a sokszínűségben megélni — ez a liturgia ökumenikus lehetősége (felekezeten belül és felekezetek közt). Természetesen ez nem az „ezer virág virágozzék” liberális elve, hanem a liturgia alapkritériumai közt értendő kihívás.

A megbékélt különbözőség a sokszínű tanítványi közösségben azonban (ez az igazi multikulturalitás) folyamatos egymásra figyelésre és kölcsönös tanulásra készítet — úgy, hogy kincseinket megosztjuk az Egyház egészével. Adni és elfogadni tudó attitűd kell a tanítványi életformához.

7. Az ismételten visszatérő vitatéma: a formában megnyilvánuló tartalom és a tartalomhoz kötött forma

A liturgikus teológia nemcsak a tartalommal, hanem a formával is foglalkozik. A „tartalomhoz a forma” szlogen nem az amfóra-edényekkel kapcsolatos találmány, hanem a liturgikus teológia legősbibb alapszabálya.

A liturgia drámája a dramaturgia szabályait is megszabja. Nem csak esztétikai kérdés az, hogy az aranyalmát milyen tálon szervírozzuk,⁶ hogy harmonikusan megfeleljenek egymásnak. Arról van szó, hogy a tartalom meghatározza a formát, és csak a megfelelő forma hordozza a tartalmat. Anélkül, hogy (a *substantia*-ról szóló) filozófiai fejtegetésbe bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk, hogy a liturgia esetében a tartalom elválaszthatatlan a formától. A tartalmi hiányt nem pótolja a legkiválóbb formai kivitelezés sem, és a tökéletes tartalom sem megy át a hozzá nem illő formában.

Ezzel pedig elérkeztünk a messzevívően izgalmas liturgia-teológiai témához, a liturgia fejlődéséhez. Nagyon leegyszerűsítve arról beszélünk, hogy a liturgia kialakulása, fejlődése szerves folyamat, amely a Lélek által, az Egyház hitének megnyilvánulásaként halad előre az üdvösségtörténet útján, vagy egyes

⁶ Prv 25,11: „Mint az aranyalma ezüsttányéron, olyan a helyén mondott ige.”

pontokon történelmi események, netán meghatározó személyiségek hatására törésekkel, ugrásszerűen, szakaszosan változik, jön létre.

E vitának jeles liturgiátörténezeit most nem említve állítom, hogy nem egyszerűen visszatekintő megállapításokról és történelemszemléletről van szó, hanem a liturgia jelenét-jövőjét meghatározó értelmezési kérdésekről. A liturgia lényegét tartalmazó tanításról, a liturgia liturgia-voltát meghatározó kritériumokról. Ennek fényében lehet és szabad nézni, vizsgálni minden reformot, minden visszaállítási vagy újraformálási folyamatot, de az új utak keresését is. Ez vonatkozik olyan léptékű folyamatokra is, mint a római liturgia kialakulása, így vizsgálandó a reformáció két ágának istentisztelet-teológiája, módszere és hatása, a Tridentinum döntései, a XX. századi liturgikus reformok, köztük a II. vatikáni zsinat, ill. az újreformátori mozgalmak.

8. Nem kakukktojás a liturgikus teológiában a „minőség” ügye

A liturgikus teológia mai, újnak tűnő (sokszor csak megfogalmazásában vagy megközelítésében új) kérdése a minőségkérdés. Vajon az istentisztelet-látogatás jelentős csökkenése —túl a társadalmi, kulturális, esztétikai, értékrendi változásokon— nem azzal függ-e össze, hogy a liturgiával szemben minőségi kifogások vannak? Kevésbé a liturgia tartalmával, annál inkább a liturgia „kivitelezésével” kapcsolatban. A kérdés messze vezet —egész tanulmánykötetet, disszertációt lehetne erről írni—, a jelen összefüggésben azonban csak vessük fel (és tartsuk napirenden) a témát!⁷

Az istentisztelet minőségéről azért szükséges beszélni, s azért fontos kreatívan s fantáziadúsan az istentisztelet minőségéért tevékenykedni, hogy az istentisztelet valóban istentisztelet lehessen. Mert az istentisztelet lényege szerint isteni minőséget hordoz. Az istentisztelet lényege szerint akkor válik minőségivé, ha Isten szava, akarata, cselekedete, embert mentő szeretete megnyilvánul meg benne. Isten biztosítja az istentisztelet minőségét. Az istentisztelet emberi minőségét meghatározzák a személyi tényezők, a külső körülmények és az egyházi, társadalmi és világi kontextus egymásra hatása. Az emberi minőség javítható, fejleszthető és állandóan felülvizsgálható. A liturgia isteni és emberi minősége ugyan jelentősen elüt egymástól, a kettőnek azonban nem szét-, hanem összetartania kell. Ez jelentheti az istentisztelet minőségét általában, hogy a szolgáló és a befogadó ember egyre jobban átéli az isteni minőség élményét. Mivel a Szentlélek teremti és újíttja meg az Egyházat, az istentisztelettel kapcsolatos minőségbiztosítás kiindulópontja, állandó kísérője és elengedhetetlen feltétele a megújító Szentlélekért való könyörgés.

⁷ Az itt következő gondolatmenet része HAFENSCHER Károly: *Istentisztelet és minőség* című habilitációs dolgozata zárótéziseinek. 170.

9. Liturgia és zene

A liturgikus teológia elválaszthatatlanul összetartozik a zene teológiájával. Érinti ez az ügy a tartalom és forma kapcsolatáról mondottakat, de annál még messzebb vezet. A zene ugyanis nem csak emberi segédeszköz a liturgiában, hanem Istennek azon különleges és kiemelkedő adománya, amely a liturgiában emberi korlátainkat feszegeti, s a kinyilatkoztatás nyelvévé, hordozójává válik. Evangélikus teológusként nem tehetem, hogy ne idézzem itt Luthert, aki azt állítja, hogy „*musica fugat diabolum*”, a zene elűzi az ördögöt, azaz Istennek ez a különleges ajándéka rombolja a Mindenható és az ember közötti elválasztó falakat, megszünteti a szakadékokat. A zene feladata tehát, hogy mindent áthidaljon, ami Isten és ember közé áll. A zene feladata az is, hogy amire kevésnek bizonyul az emberi szó, azt megszólaltassa a maga eszköztárával. (Ez is az *incarnatio* folytatásának egy formája.)

A zene és a liturgia elválaszthatatlan egymástól még akkor is, ha (megmaradva a képnél) a muzsikát ördögi módon is fel lehet használni, s a gonosz törekszik is erre. Ezért a zenét nem szabad csak esztétikai megközelítésben, és végképp nem élményanyagként kezelni. A zene teológiáját kell végiggondolni ahhoz, hogy ezt az ajándékot megfelelően tudjuk érteni és használni.

A zene akkor tölti be hivatását, ha az igének (azaz Isten bemutatkozásának, kinyilatkoztatásának) közvetlen vagy közvetett eszközévé válik. A liturgikus zene így igehordozó zene, amely többre hivatott hangulati aláfestésnél, ünnepi hangulatkeltésnél, fontos, de azért nélkülözhető kísérő szerepnél.

10. Ót és újat hoz elő...

„Minden írástudó, aki jártas a mennyek országának tanításában, hasonlít a házigazdához, aki kincseiből újat és régít hoz elő” (Mt 13,52) — olvassuk az evangéliumban. A liturgikus teológia legizgalmasabb jelenkori kérdései közé tartozik a hagyomány és az új kihívások összehangolása, ill. azok helyes aránya. Döntően megváltozott mind az egyházi, mind a társadalmi helyzet a XXI. század elejére. Mi a releváns keresztény válasz ezekre a folyamatokra és eseményekre? A hagyományban való megerősödés, annak újrafelfedezése, netán azt elhagyva valamiféle új út keresése? Egyre erősebb történelmi, szellemtörténeti ingamozgások tanúi vagyunk, szélsőséges gondolatok és gyakorlatok jelennek meg az Egyházban is. Az ultratradicionalizmustól a radikális progresszivitásig. A teológiának —így a liturgikus teológiának— a feladatai közé tartozik a hit tartalmának újrafogalmazása. Nem megváltoztatása, hanem újrafogalmazása. Számos probléma adódik abból, hogy emberek a múltba révedve nem tudnak elszakadni a III. századi vagy éppen a XVI. századi hitvallások szóhasználatától. De még több baj származik abból, hogy —egy kissé a mai fogyasztói társadalom mintájára— az alapvető hitigazságokat egyszer-használatos anyagoknak tekintik, és mindenáron újítani, lecserélni akarnak, észre sem véve, hogy önmagukat és a rájuk bízottakat kiszolgáltatják a korszellem-

nek és a gonosz nagyon is szent köntösbe öltöztetett indulatának, amely szerint mi újítjuk meg, korszerűsítjük az Egyházat. A liturgikus teológia újraformáló funkciója nem újat akar hozni, hanem az örök evangéliumot kísérli meg mai szavakkal elmondani. Ez is a Szentlélek gerjesztette tolmácsolatok közé tartozik. Nem feledhetjük azonban azt, hogy a liturgia használatánál, szövegformálásánál és újraformálásánál is a krisztusi keskeny utat kell járunk. Ez nem egyszerű, hiszen nem engedhetünk sem a mindenáron újítás csábításának, sem pedig a dohos, múzeumi levegő marasztalásának.

Zárógondolatok

Előadásom címében kérdéseket ígértem. A liturgikus teológia mindenkori és aktuális kérdéseit. Válaszokat nem kívántam adni, legfeljebb néhány példát bemutatni, merre lehet elindulni a válaszkeresésben. A következő másfél nap és az abból új lendületet kapó későbbi munkánk segítsen abban, hogy meghalljuk az igazi kérdéseket, és tanúságtételként elmondjuk a magunk válasz-kísérleteit.

További felhasznált irodalom

- ARNOLD, Jochen: „Musik und Gottesdienst. Ein trinitätstheologisches Votum aus evangelischer Perspektive”, in Hans-Peter GROßHANS — Malte Dominik KRÜGER (Hrsg.): *In der Gegenwart Gottes. Beiträge zur Theologie des Gottesdienstes*. Edition Chrismon — Hansisches Druck- und Verlagshaus GmbH, Frankfurt am Main 2009. 245–275.
- DOLHAI Lajos: *A liturgia teológiája*. Jel Kiadó, Budapest 2002.
- FENDT, Leonhardt: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Verlag Alfred Töpelmann, Berlin 1958.
- GEFFROY, Christophe: *XVI. Benedek és a „liturgikus béke”*. (Ford. Kaposiné Eckhardt Ilona). Sarutlan Kármelita Nővérek — Jel Kiadó, Magyarszék—Budapest 2011.
- GRILLO, Andrea: *Einführung in die liturgische Theologie. Zur Theorie des Gottesdienstes und der christlichen Sakramente*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006.
- HÄUßLING, Angelus A., OSB: *Christliche Identität aus der Liturgie. Theologische und historische Studien zum Gottesdienst der Kirche*. Aschendorff Verlag, Münster 1997.
- MESSNER, Reinhard: „Was ist systematische Liturgiewissenschaft? Ein Entwurf in sieben Thesen”, *Archiv für Liturgiewissenschaft* XL/3 (1998) 257–274.
- RATZINGER, Joseph: *A liturgia szelleme*. (Ford. Heller György). Szent István Társulat, Budapest 2002.
- UÓ: *Új éneket az Úrnak. Krisztushit és liturgia korunkban*. (Ford. Tóth Vencel). Jel Kiadó, Budapest 2007.